

Részletek Nemes Nagy Ágnes, Lengyel Balázs, Mészöly Miklós és Polcz Alaine levelezéséből

/
Hernádi Mária–Urbanik Tímea

1. [1-2.] Polcz Alaine és Mészöly Miklós – Nemes Nagy Ágnesnek
Szigliget, 1957. április 26.

Ágneském!

Már írtam egy levelet, de úgy döntöttünk Miklóssal, hogy ne menjen el.

Sz[ig]l[i]get] most nagyon kellemes. Talán tizen sem vagyunk az egész házban. Nap – virágok itt. Ismered. Nagyon szép, csönd, nyugalom. Nincs nagy közösségi élet. Azt hiszem helyes volna, jó volna, ha lejönnél. Saját egészségi és lelki szempontból, azonkívül, eddig is csak aggodalommal néztem Balázssal való kapcsolatod¹ alakulását,

1 Nemes Nagy Ágnes és Lengyel Balázs házastársi kapcsolata az ötvenes évek közepétől megromlott. A szétköltözést és a huzamosabb különélését 1958-ban hivatalos válás is követte. Ennek ellenére a két író élete végéig jó barátságban, sőt, szoros napi kapcsolatban maradt egymással. Házasságuk válságos időszakáról a Lengyel Balázs *Két Róma* című könyvében olvasható rövid visszaemlékezést leszámítva nem maradt fenn közzétett írásbeli dokumentum.

de most talán még inkább. Egyszer, ha megengeded (ez marhaság, hiszen tudom, hogy akarsz is) el kell mondanom egy pár dolgot, amikért aztán valószínűleg haragudni fogsz. <rám>. De nem lenne az lelkiismeretes, ha nem tenném meg. Semmi konkrétan Balázssal kapcsolatban. Rólad van szó, a Te <hozzá való> magatartásodról velem szemben. Itt volna alkalom nyugodt beszélgetésre.

A nyarat tervezzük. (Olaszország, Lengyelország, Tokaj) Szeretném, ha ismét együtt lehetnétek, úgy hogy mindkettőtöknek jó legyen, milyen jó lenne az nekünk is. Persze az még a válasznál is nehezebb.

Ölel, csókol

Ali

Az előző oldalhoz kellemes grafologizálást kívánok. Hízik-e? Jól van-e? Dolgozik-e? Jöjjön Szigligetre, - Miért nem jött eddig? Virágzik a magnólia. Sanyika² mindennek ellentmond, Füsü³ a Moravia regényhőst (amit fordít)⁴ citál [!] reggel-délben-este. Én hallgatok, mert kétes remekművet írok. S épp két cigaretta között Alinak gépelem az új kérdőíveket; szerződtettünk egy süvölvényt, aki széthordja a faluban. Forradalom. Mindenki a fiókokról [?] beszél. Egyébként ő jól van; egyszer epét hányt, de azóta remek az étvágya ismét. Husvétkor öntöztünk a faluban Füsivel. Jó borok, borok. Este, utána helyi előadás: a Cigány. Zene harmónium; hang eredeti.

Ha tud, jöjjön még; most keddező egy hétre indulunk. Üdv. Kézcsók

Miklós

Ali most szól ide, kérje soron kívül a beutalást, hely van bőven!⁵

2 Weöres Sándor.

3 Füsü József (1909–1960) író, műfordító, pedagógus

4 Alberto MORAVIA, *A megalkuvó*, [előszó, ford. Füsü József], Magvető, Budapest, 1959.

5 A mondat elején felfelé mutató nyíl látható.

Kéziratleírás, lelőhely

Kézírás levélpapíron, borítékkal. A postabélyegző dátuma: 1957. ápr. 30. Szigliget

Címzés Mészöly Miklós kézírásával

Feladó Mészöly

Címzés: Lengyel Balázsne, Budapest, Kékgolyó u. 1 – 2. e.

A borítékon ragasztott postai kiegészítés: Kézbesíté[...]: XII. Kékgoly[...]

A szavak folytatása a postai matrica gyűrődése miatt nem látható.

Lelőhely: PIM, NNÁ-hagyaték, leltári szám nélkül

2. [3-4.] Mészöly Miklós és Polcz Alaine levele – Nemes Nagy Ágnesnek [Borszék, 1958. január 25.]

Kedves Ágnes

(irgalom! Balázs is, neki is csak ugyanazokról írnék...) – hol kezdjem, nem is tudom, mert iszonyú sok minden történt. Szűken a velejét. Tavasszal nemzetközi báb-fesztivál Bukarestben.⁶ A Váradi színház addig-addig agitált, hogy én (pont én?!) írjak nekik a fesztiválra valami „nagyon modern” darabot, míg végülis ellágyultam, különösen azután, hogy felajánlották: költséjükre utazzunk oda, ahová akarunk – dolgozni. Nos, mi Borszéket⁷ akartuk. A borvizet inni, a borvízben fürödni, a Bükk-havason sízni, utána, 10 nap után bemenni Csíkszeredára (megismerni ott egy Tompa Kálmán nevű orvost; orvosol, fest, pantonimikázik, hosszú a haja etc. – mindez Csíkszeredában) aztán Szeredában megnézni a vásárt, vásárolni annyi gyönyörű cserepet,

6 Mészöly Miklós az *Emberke, ó!* című némajátékkal vett részt az 1958-as Bukaresti Nemzetközi Báb-fesztiválon, az UNIMA első nemzetközi báb-fesztiválján. A Nagyvárad Báb-színház előadásában Kovács Ildikó rendezte a darabot.

7 Borszék (románul Borsec, németül Bad Borseck) város Romániában, Erdélyben, Hargita megyében. A település Erdély egyik leghíresebb fürdő- és üdülővárosa, turistaközpont.

100 lejért, hogy alig tudtunk eleveckélni vele Kolozsvárra – s hej, még onnét Pestre; de ez még csak eljövendő gyötrelem. – Gyönyörű volt. A váradi rendező – Kovács Ildikó⁸ – remek ember, olyan Ágnes-féle nő, ő velünk volt végig; időnként Ágnesnek szólítottuk, de miután elmondtuk, hogy maga milyen is – hát, belenyugodott (Mint udvarolok én Magának? Inkább dicsérem a versét, az illőbb, igaz?) Nagyon tetszett, Ágnes. Ez már nagyon izgalmas vegyülete a régi s új hangnak.⁹ Én érzem csak? Mennyivel tágabbra tolnak a határok! Hagyja szólni magában azt az iszonyubb Angyalt, úgy, ahogy akar szólani. Erős gondolat, tömény sor ez, hogy minden Angyal iszonyu.¹⁰ [!] Nem sarjadhatna ebből nagyobb kompozíció is? Hiszen érzékelés, szemlélet-változást is sejtet – ez a sor magasabbról néz már, mint a félelem. (Ajánlom magamnak is ezt a változást.)

Kritika, levél nagyon jól esett. Enyhén már; én már sokkal elégedetlenebb vagyok. Pedig vágnék egy kis elégedettségre. Sehogy se megy. S már vágyom az íróasztalom után is. – De most is igyekszik valami közbetoppanni, a bukaresti gyermeklap szerkesztősége,¹¹ meg egy román író-házaspár (Pesten ismerkedtünk össze elutazás előtt) – hívnak le Bukarestbe, az ő költséjükre; és minden. Menjünk, ne menjünk? Már mennénk is haza. Dilemma, amivel nagyképűség panaszkodni. Kidéből¹² – külön maguknak – küldenek egy üveg fölséges kisüsti szilvát (nem éppen gyöngö) Szomjúhoz-zon meg egy kicsit.

8 Kovács Ildikó (Sepsiszentgyörgy, 1927. december 5. – Kolozsvár, 2008. január 24.) báb-színházi rendező, szakíró.

9 Mészöly Miklós az 1957-ben megjelent *Szárzavillám* kötetre, s annak poétikai újításaira utalhat itt.

10 Ezt a mondatot Mészöly Miklós Nemes Nagy Ágnes *Téli angyal* című verséből idézi, amely ott intertextuális utalás a Rilke *I. és II. Duinói elégiájában* is szereplő híres mondatra: „Iszonyu minden angyal.” Vö. Rainer Maria RILKE, *Az első elégia*, ford. NEMES NAGY ÁGNES; *A második elégia*, ford. RÓNAY György = Uo., *versei*, Európa, Budapest, 1983, 233., 244.

11 Pionír 1950 és 1967 között megjelent romániai magyar gyermeklap.

12 Kide Romániában, Kolozs megyében található. Polcz Alaine barátnője, Bíró Berta élt ott. Vö. Polcz Alaine, *Az életed, Bíró Berta*, Pont, Budapest, 2000.

Borszéken, nem messze az üdülőtől, láttunk medve és farkasnyomot, egymás mellett (pár hete vitt el a medve két disznót a telepről; harmadikat nem talált, összetörte az ólat). Ilyen hősök vagyunk, ilyen nyomok közelében szívtuk a havasi levegőt!

Vajon mi lehet otthon? Jó volna tudni.

Gondolom, legkésőbb 3-ig otthon leszünk. Cserepestül. Sok üdv, csók, Balázst ölelem

Miklós

Ágneském! –

itt vagyunk Borszéken. Körülöttünk havasok, farkasnyomok, medvepárok. (Jelenleg bábdarabot írunk, a váradi színház rábeszélésére és költségére. Nagyon izgalmas és és merész dolgot, már kész is van.) Miklós kezét és magunkat szénsavas vízben fürdetjük. Innen, ha lesz időnk, megyünk Moldovába a csángók közé.

Bizony nagy kár, hogy nem vagytok (bocsánat) hogy nem vagy itten. Nagyon élveznétek. Most, családon kívül, valamivel könnyebb. Sokat utaztunk, és tudod, már alaposan megbeszéltük – tágul az agyunk, nő a perspektívánk.

Nagyon örvendtünk a levelednek. Nem is gondolod, hogy fél fülünk mindig haza fülel. De idefel [!] hang nem jön felénk. Olyan távol van ide a nagyvilág. Azt nem tudjuk, hányadika van. Pósta nem ér utól, pedig lehet, hogy azóta megint írtál.

Marosvásárhelyen egy éjszakát töltöttünk. Éppen a székely-kórus estjére érkeztünk. Nagy élmény volt. Lehet, hogy Nagy Emmát is meglátogatjuk Szögödön.

A színház elintézte, hogy kapjunk hosszabbítást. Február 2-án érkezünk. Úgy mutatkozik. Inkább majd mesélünk.

A versednek nagyon örvendeztünk. Először, hogy ismét írtál. (Figyeled? – egyre gyakrabban írsz –) Másodszor, amikor elolvastuk:

nagyon szép. És azután azért, mert: ha Te ezt írtad, akkor biztos ezt mind így tudod. Ez is szép. Nekem nagyon és külön oda voltunk a gyönyörűségtől a mutatkozó új hangod alakulásán. Sokszor elolvastuk. Bosszankodom, hogy Kolozsvárt maradt, mert itt kéne legyen velünk.

Arra is akarlak kérni: nekem kell az összes vers legépelve, vagy kéziratba, amit a köteted óta írtál. Készítsd el nekem meglepetésnek, mire hazaérkezünk.

A blúzra vonatkozóan: szerencse kell úgy látszik az ilyesmihez. Te ezt félreértetted. Ez nem megszokott karácsonyi ajándék volt, hanem kizárólag Neked szóló, és kizárólag ez alkalommal. Különleges körülmények. És azt jelentette, amit szóval is ígértem, hogy ha el is jövünk, melletted maradok. Hát ne légy már olyan süket, hogy arra gondolj, hogy Te nem adtál karácsonyi ajándékot. (Még Miklóssal egymásnak sem adtunk, tekintettel arra, hogy itt mindenki nekünk adott.)

Írhatnál még egy pár verset nekem ajándékba!!!¹³ Cserébe én is feldolgozlak tanulmányaimba. Ez csak lojális ajánlat?

Ágneském, nagyon jó lenne legalább egy kicsit beszélgetni. Bizony, számolom a napokat, mikor érünk haza. Pedig sok csodálatos dolgot látunk. Most már utánunk kell jönnötök. Éppen délután, hogy bolyongtunk, itt a havas erdőn, mondtuk Miklóssal, hogy megint ki kell mozdítani Tégedet. Szóval készülj, nyáron utaznod, vagy utaznotok kell.

Napozunk is. Hajaj, mennyit mesélünk majd. Csók, ölelés:

Ali

Ne haragudj, de nem tudok igazi levelet írni.

A havasokból, 1958. január

13 A három felkiáltójel közül az utolsó kettő a következő sor végén a lap alján szerepel.

Kéziratleírás, lelőhely

Kézírás levélpapíron, borítékkal. Mészöly Miklós és Polcz Alaine levele közös borítékban található: az előbbi félbehajtott A/4-es papírra, az utóbbi pedig négy spirálfüzetből kitépett sima lapra íródott.

Datálás: idegen kézírással, a postabélyegző dátuma: Kolozsvár 1958. január 25.

Címzés: Lengyel Balázné, Kékgolyó u. 2/C, Budapest, Magyarország

Feladó: Mészöly Miklós, Kiss Egon címén, Cluj, Mikes K. 16. Románia

Lelőhely: PIM, NNÁ-hagyaték V. 5866/256/10.

3. [5.] Nemes Nagy Ágnes levele Mészöly Miklósnak

[Szigliget] 1959. november 3.

Miklósám,

megkaptam Cinna-kritikáját,¹⁴ amit Balázs előre jelzett. Akkor mindjárt üvöltöni kezdtem, hogy miért nem tépett ki egy példányt a Maga kezéből, vagy miért nem beszélt rá, hogy elküldje. S lám, milyen okos volt Maga! Hát elküldte!

Csakugyan okos. Milyen jó feje van Magának, Miklósám! Az elmélkedésben – mert leginkább így nevezhetném – van néhány olyan telitalálat, amit nagyon kevés embertől lehetne elvárni. Például az erkölcsi döntetlen, az, hogy a Cinna tétje nagyobb, mint a Cidé (azért én nem tartom jobbnak a Cinnát, de ez mindenkinek szíve joga), a jeges katarzis, stb. Főleg a tragikai remis-gondolat, az egésznek az alapja, az elsőrendű. 3 és fél flekkben olyan gondolat-sűrűség, ami nemcsak „recenzió”-ban ritka.

¹⁴ Mészöly Miklós Nemes Nagy Ágnes *Cid*-fordításáról ír. Mészöly Miklós, *Cid* = Uó., *A tágasság iskolája*. 132–135.; Pierre CORNEILLE, *Cid*, ford. NEMES NAGY Ágnes, Új Magyar Könyvkiadó, Budapest, 1956.

Érdekes, magának csak kezébe kell adni valami elmélkedni valót, s ha mégoly idegennek látszik is Magától első percre, mégis mi mindent kihoz belőle. Azt gondolom, hogy – saját kedvére, könnyű kézzel – írnia kéne efféléket. Ezt okosabbnak tartom, mint az általános elmélkedést, mert a Maga észjárásának megvannak a veszélyei: túl hamar csinál elméletet (mint Németh L.). Tehát jó, ha valami tárgy megköti, szabályozza, korlátozza. A tárgy végülis csak ürügy, de kényszerítő ürügy, hogy éppen az a körül való gondolatait petézzé bele. Afféle ál-kritikákra gondolok, fióknak, vagy esetleg folyóiratnak (Nagyvilág) is.

Mindezt persze nemcsak a Cinna-kritikából vontam le, hanem tudom, hogy vannak ilyen hajlamai. S azt is tudom (magamról), hogy ilyesmit írni öröm, megkönnyebbülés; kellemes intellektuális okádás, amikor nem köti az embert a saját, állandó felelősségi lámpalázt okozó műfaja. Tudom persze, hogy éppen ez a Cinna-kritika gyötrellem volt Magának – de, ha nem köti a megjelenés?? Gondolja meg! – Egyébként, hogy megjelentetik-e? Nem tudom. Persze megnyalhatják a tíz ujjukat, hogy nem afféle lapos „szakszerű” ízécskét kapnak. De: helyenként kényes. Célzásnak vehetik. (Pl. a Bosszú majdnem kimaradt a kötetemből.)¹⁵ Volnának n. n. [némi nemű] „kifogásaim” is, főleg a tárgyban való tájékozottságot illetőleg. Hiszen Maga épp ezért kapott csalánkiütést a feladattól: elvégre Corneille egy könyvtárnyi irodalmat is jelent. Bizonyos megállapítások már elhangzottak, másokat nem lehet ugyan kikerülni, de nem kéne talán annyira aláhúzni – fogalmazási kérdések. Például Shakespearet nem jellemezném – tudjuk, amit tudunk. De ezeket az apróságokat lehetetlen így írásban elmondani, meg nem is érdemes. Tulajdonképpen az a bámulatos, hogy hibát nem ejt, legfeljebb, mint mondom, hangsúly-kérdéseket vitázhatnánk. Az alap-koncepció áll, mint a Sion hegye.

¹⁵ A *Bosszú* című vers, melyre Nemes Nagy Ágnes utal, a *Kettős világban* kötet *Napló* című versének címmel ellátott, hetedik darabja.

Félicitations!¹⁶ Fogadja, Uram, szívből jövő gratulációm. És – köszönetemet.

Ali nevű nejeről rosszakat hallottam, hogy agyondolgozza magát és fáradt. Szegény, szép kicsike! Ugye, kicsike vagy? Vigyázz magadra! S azt is hallom – e megjegyzése is erre látszik utalni, a lap alján – hogy állítólag s átmenetileg kvietált prózaírónak és nem anyának érzi magát. Ezt szokásomhoz híven örömmel vettem tudomásul; úgy gondolom, megalapíthatjuk az IMPOTEX c. vállalatot, száz taggal. – Köszönet, ezer csók, Ágnes

Kéziratleírás, lelőhely

Kézírási levél borítékban.

A borítékon a bélyegző szövege nagyrészt nem látszik, mert a bélyeg le van tépve. A látható szöveg: Szi 959 no

Címzés Nemes Nagy Ágnes kézírásával

Címzett: Mészöly Miklós, Budapest XII., Városmajor u. 48.

Feladó: Nemes Nagy Ágnes, Szigliget

Lelőhely: PIM, Mészöly Miklós hagyaték, leltári szám nélkül

4. [6.] Mészöly Miklós Nemes Nagy Ágnesnek

[Budapest, 1959. november. 18.]

Kedves Ágnes

Nyugodtan halogattam a levélírást, mert a lustaság hatalmas; s gondoltam, úgyis csak valami pogány Jézuska hozza magukat Pestre. Most aztán mondják az angyalok, a drágák, hogy hét végén érkeznek. – De azért megírom még, hogy nyomósabb legyen; örülök, hogy tetszett a recenzió.¹⁷ Persze, negyed annyira se jó, mint amennyire

¹⁶ Francia szó, jelentése: gratuláció.

¹⁷ Lásd az előző levelet.

udvariasan hiszi ... Ami kimaradt belőle, talán azzal igen. Biztos igaz a mindenben, amit kifogásol. Hát érték én hozzá? Ami a gondolkodásom veszélyét illeti, azzal magam is tisztában vagyok, és gondosan őrködöm is, hogy megmaradjanak... Tréfa, de azért igaz is. Ha írnék efélet még (milyen kedvesen „szólt ki” magából a hajdani szerkesztő, hogy írjak) gondolom, azokat se tudnám máshová lehorgonyoztatni, mint ama veszélyes pontjaimra. Már filosz sose leszek, nem azért menekültem a tájáról. Dehisz nem is ezt szorgalmazta – a karót, amire fel lehet fűződni. Csak a kedvenc karóimtól is intellektuális csalánkiütést kap maga, félek. Lassan, maholnap az a zenés udvar – malom – urbs – képe már lekopik rólam, ami az elmúlt években rám ragadt; - lássa, ezért is jöjjenek már gyorsan, mielőtt a havasokba végleg bevetnénk magunkat (vagy legújabb szentendrei tuszkulánunkba, bár az erdő közepén és mókusok) – mert a végén csakugyan tehetsége medrén kívül ballagó, sőt piruettező favágó lesz belőlem – ahogy Rónay mester mondaná. – Egyébként Corneille engem csak hosszas előmelegítéssel gyújtott föl; engem maga érdekelt; persze, ki is maradt. – Az Impotex vonzó vállalat -- de e percben csalom a vállalatot. Piruettezek. Isten bocsássa meg bűnömet. – Az angyalok Ottlik-révületben vannak! Még a szerző beszédmodorát is elsajátították! Micsoda könyv lehet!¹⁸ S micsoda szerző! (Még nem olvastam, talán ma kapom kézhez.) Cipőt¹⁹ ölelem, gratulálok! – Írt-e? Dolgozott-e? – Regenerálódásom emlékére átrendeztem a lakást. Nem fogunk ráismerni! És szereztem egy olajkályhát, ami különben – nincs. Vége a vacogásnak. Ali jól, dolgozik, a mamák már csak vele akarják a gyerekeiket gyógyíttatni. – Az ismerősöknek sorba mind üdv. és ölelés.

Maguknak- külön.

Miklós

¹⁸ Utalás Ottlik Géza *Iskola a határon* című művére, amely 1959-ben jelent meg.

¹⁹ „Cipő” Cipi (Ottlik Géza) becenevének további becező formája lehet.

Kéziratleírás, lelőhely

Kézírás levélpapíron, borítékkal. Datálás a postabélyegző alapján:

Budapest, 1959. XI. 18.

Címzés Mészöly kézírásával

Feladó Mészöly Miklós, Budapest XII., Városmajor u. 48.

Címzés: Nemes Nagy Ágnes, Szigliget, Alkotó-ház

Lelőhely: PIM, NNÁ-hagyaték, leltári szám nélkül

5. [7.] Mészöly Miklós Nemes Nagy Ágnesnek, Lengyel Balázsnak

Porkolábvölgy,²⁰ [1960.] aug. 4.

Kedves Ágnes-Balázs!

Porkoláb-ország várja vendégeit! Azt hiszem, még soha életünkben nem pihentünk ilyen csöndben, nyugalomban. A munka is meggyet. Most kezd odábbhagyni bennem a barkácsoló és természet-átalakító szenvedély – s miután minden lehetőt megjavítottam, meggyomláltam, megkapáltam a tanya körül, már a gép mellett ülök reggel ½ 6-kor. Ez persze nem biztosítja még a minőséget, de legalább nyugtatja a lelkiismeretet... - Francia vendégünk egyelőre nem írt még, bizakodunk, hogy egyhamar nem kapja meg a vízumot, s maradhatunk. Írjatok gyorsan utánunk hozzák ide a postát – mikor s hogyan tudnátok jönni. Ha jösztek, melegítőt hozzatok, mert abban aludni is lehet (pár éve kipróbáltuk, igaz?) –

Ágnes hogy van? Gyógyuljon gyorsan, s ne legyen érzékeny – időnkint enni és csak vagyunk – legyen Porkoláb az engesztelődés völgye.

Szégyen, de <...> új címeteket nem tudjuk fejből (notesz otthon maradt) Ali találomra címezte 2 napja a levelét; én biztonság okából

²⁰ Mészöly Miklós szülővárosa, Szekszárd mellett található borvidék része. Mészöly egy préházban írja ott *Az atléta halála* és a *Saulus* című regényeit a '60-as években.

Gerának²¹ küldöm ezt, hogy továbbítsa. Ha anyagilag kívánatosabb, gyertek óvele; egyúttal neki is írok. Bár az is lehet, jobb volna külön. Ezt döntsétek el; pénztárca szempontból is. Alvás <...> úgyis meg-oldható, ha hárman jöttek; kicsit „forradalmian” ugyan – de hát itt stílusos.

Amit ígérni tudunk: bor, gyümölcs, völgy, erdő, kékvércsék, mátyásmadarak, szurdik, diófa, kemence tűzhely, egy kutya, napról-napra növekvő francia-tudás, egy „Atléta halála”nak [!] a jó harmada, esővíz bőségesen, egy csodálatos reterát trónus az orgonabokrok között (saját kisipari munka), lóherék és őzek egy Alaine és egy Mészöly, utóbbi kézcsókkal, öleléssel, ez csak elég?

Kéziratleírás, lelőhely

Kézírás levélpapíron dátum nélkül. A borítékon feladó: Mészöly Miklós, özv. Molnár Sándorné címén, Szekszárd, Béri Balogh Á. u. 60.

Címzés: Lengyel Balázs író, Budapest

Az évszám kiegészítés a 7. számú levél alapján.

Lelőhely: PIM, NNÁ-hagyaték, leltári szám nélkül

6. [8] Lengyel Balázs és Nemes Nagy Ágnes Polcz Alaine-nek és Mészöly Miklósnak

[Piliscsaba] 1960. augusztus 12.

Kedves Gyerekek!

Gondot és fáradságot nem kímélve előkotortam címeteket, hogy mihelyt egy kis nyugalom lesz válaszoljak Ali levelére. Közben Gera Gyuri átadta Miklós levelét s így az egész fáradság kárba veszett, mert rajta volt a cím. Gyuri tegnap, azaz 10-én, hozott ki bennünket Piliscsabára és itt is maradt, csak ma délben ment vissza. Kezdetben

²¹ Gera György (1922–1977) író, műfordító, dramaturg, publicista, műkritikus

simán ment minden: a Főspednek is feladatot jelentő csomag-halmazt zokszó nélkül tette be az autóba, a baj ott kezdődött, mikor Piliscsabánál a főútról letértünk. A bak-hátas földuton Gyuri elég jó iramban hajtott, amikor is rémes hangok közepette az autó alja hántolni kezdte az utat. Megálltunk. Kiderült, hogy éppen a pucér sziklát hántoltuk. No, hogy tovább megyünk, egyre zörög valami a kocsi baloldalán. Képzeltetik. Gyuri sápadozott, nem kapott ugyan hisztériás roharmot, de azon se csodálkoztam volna. Így érkeztünk meg. Itt aztán, mármint a tornácon, ahol éppen most gépelek, gyorsan egy szíverősítő fekete s bemásztunk az autó alá. Annyit én is értek hozzá, mint ő, vagyis ő se ért hozzá szemernyit se. Jó olajosak lettünk, az lett az eredmény, s annyit sikerült megállapítani, hogy a telepház hántolta az utat, de ha nincs szerencsénk, van ott elég olyan törékenyebb apró szerelék, huzal, meg valami kis kerék, bármit könnyen letörhettünk volna. Szörnyen komplikált egy dolog az ilyen gép-kombináció. Na aztán Gyuri elment, egy darabon vele mentem, addig nem esett szét a kocsi. Zörgés is alig volt. Bár a vas, ha törik, magától ritkán forrad. Szóval így történt kiköltözésünk. Itt különben gyönyörű minden, ezt látni kellene Mészölyéknek. A tornác tágas ivercsfákra nyílik, balra orgonabokrok, egy megyfa és a cserepes kut. Civilizált csend van, félközletről jövő vonatzakatolással. Ágnes egészen jól bírta a pakolás és a kiutazás fáradságait, nincs még teljes erejénél, de napról napra erősödik. Szegényt meglehetősen megnyuzta az operáció, még azután is, hogy elmentetek voltak visszaesései, gyengébb napjai. Most itt ül a hátam mögött egy nappal-fotel-éjjel-ágy nevezetű alkalmatosságban és művelődik: Univerzumot olvas. Hamarosan pályát változtat és atom-fizikus lesz, úgy kiműveli magát.

Nagyon örültünk Ali levelének, még jobban Mackó-Miklósénak (azt ugyanis el tudtuk olvasni)²² ((de ez már régi lemez)), aki, már-

22 Polcz Alaine kézírása mindvégig igen nehezen olvasható – erre a tényre utal itt is, és más levelekben is Nemes Nagy Ágnes és Lengyel Balázs.

mint Miklós ezuttal lerázott magáról minden medveséget és úgy invitált bennünket, hogy valójában nem lehet nem egyenesen hozzatok szaladni, a megbékélés völgyébe. Sajnos azonban ez csak költői kifejezés, mert Ágnessel egyelőre nem tehetünk ilyen nagy utat, legalább két hét kell neki – az én nem-orvosi becslésem szerint. Ugy azt az egyezséget ajánlom fel, hogy gyertek ti ide, ha ugyanis feljöttök a francia miatt. Ha viszont a francia elmarad, amit Ali pihenése érdekében szívből kívánok, úgy szeptember elején csináljuk meg a porkolábvölgyi turát Gerával. Mit szólnátok hozzá. Mi most abban maradtunk vele, hogy egyelőre nem, de augusztus 20-a táján bemelegyünk Pestre és felhívjuk s akkor megbeszéljük a továbbiakat. Különben Gyurit mi is megszerettük, tényleg kedves, rokonszenves, szerény, meglepő, mennyire másként ismertem. A Mesternek pedig nagy rajongója s ez helyes. Persze, azért vitatkoztunk vele egy sort, mert „konzervatív realizmusunk” neki se tetszik. R. Steinert elolvastam, ha kell bármikor kiveszik a kislányok a lakásból, ott van az íróasztalom legtetetjén. Hosszan fogunk veszekedni rajta és miatta – ezt csak jelzem, mert érveimet (egy földhözragadt racionalista érvei) nem akarom itt ellőni.

De hogy a végére érjek, minden nagyon csábít, amit Miklós Porkolábvölgyről felsorolt, a Mátyás-madarak, az őzek, a diófa, a gyümölcs, a két rég nem látott Mészöly és nem utolsó sorban – hadd jellemezzem magam – a várható és kiadós baráti veszekedés Steiner ur ürügyén.

Szeretettel ölel mindkettőtöket:

Balázs

Cím: Piliscsaba 2. Kisfaludy utca 16.

Kedves²³ lányok, fiúk, nem igaz, hogy atomfizikus leszek, egyelőre kitarok ennél a ronda pályánál, amit bár rendkívüli belbecsel, de annál csekélyebb küldiccsel művelek. Alit nem tudom elolvasni!!!

23 Innen Nemes Nagy Ágnes kézírásával.

Evett a penész a levél fölött üldögélve!!! Akarjátok az R. S.²⁴ kéziratot? Kell az ott Nektek? Mert akkor elküldjük. Az Atléta rendkívül izgat. Most az kéne, hogy ide gyertek, úgy, ahogy Balázs írta. G. Gyuri szép és székszepiles (ugye, Ali, mi tudjuk?) és mindkettőtököt nagyon sokszor csókollak, már csak a szép levelek miatt is. H. b. Ágnes

Kéziratleírás, lelőhely

Gépelte levél borítékkal, a levél végén a Nemes Nagy Ágnes-től származó kiegészítés kézzel írt.

A bélyegző nem látszik.

Címzett: Mészöly Miklós író, özv. Molnár Sándorné²⁵ címén, Szekszárd, Béri Balogh Ádám u. 60.

Feladó nélkül.

Lelőhely: PIM, Mészöly Miklós-hagyaték, leltári szám nélkül.

7. [9.] Nemes Nagy Ágnes levele Polcz Alaine-nek és Mészöly Miklósnak [Szigliget, 1966.]

Szép kislányok és kisfiúk –

mindent tudok Rólatok, nem is annyira vérpezsdítő leveletekből, mint inkább Balázs részletes és epikus szöveg elbeszéléséből. Nem mondom el, amit ilyenkor szoktam Ali írásáról; mindenesetre úgy vettem ki, hogy buzdító szavakat intézett a szigligeti különítményhez. – Utazástokról majd még beszélünk. A hóban-mosakodás és a gyakorlati részleteket borzadó nosztalgiával olvastam. Ez a férfiasan nyers élet lenyűgöz. Inkább papíron, mint natúrban. Mert különben kővér vagyok és álmatag, mint egy nagy darab sajt. De azért ügyesen gördülő, kerek sajt, amelyik villámszerűen hengergőzik a folyo-

²⁴ Rákos Sándor.

²⁵ Mészöly Miklós édesanyja, született Szász Jolán.

són, Scyllák és Charibdiszek között, Dénes Zsófia és I. Rózsa²⁶ <szó> szobái közt. Hogy itt mennyi a női lelkiélet! Az az igazi érzékiség! Komolyan meggondolom, hogy menjek-e WC-re, mert az gátfutás. Egyébként Dénes Zsukanak²⁷ igen jó történetei vannak, képzeljétek! ismerte Rilket. Saját szájjal beszélt vele Párizsban, 1913-ban. Kiguvadt szemmel hallgatom. Igaz, kit nem ismert ő? Freudot és Rodint és ott volt a Faun délutánjai²⁸ bemutatóján, s elmondta Nizsinszkij (igen hiányos) jelmezét. Fura ez az egész.

Párizs 1900. Szecesszió és magasztos nemi élet. Atlantisz. Kicsit nosztalgikus, kicsit groteszk. Mennyivel kopárabbak vagyunk!

Másfél nap múlva folytatom. Azt gondolom, ezt a sajt-hasonlatot már alkalmaztam magamra – úgy látszik, mélytudatomban fészkel. Mily szomorú! De az viszont nem szomorú, hogy befejeztem a Ház a hegyoldalon c. hosszú, hosszú művem (kb. 250 sor!!). Itt mindenkinek el kell magyarázni, de nem bánom. Majd Ti megmondjátok, nem túl homályos-e. Miklós-kám, most már megint írni kell Magának is!

Itt volt Artúrék²⁹ ismerőse egy napig, az a bizonyos Záhonyi nevű szívspecialista, akivel már beszéltem Jutkáról.³⁰ Azt mondja – persze, minden felelősség nélkül –, hogy esetleg megpróbálja Jutkát beprotégálni egy Verebélyiné nevű, neves idegyógyászhoz. Alikám, Te ismered? S ha egyáltalán sikerül ez az ügy (ami elég valószínűtlen), jó volna-e ez Jutkának?

Egyébként még nem akarok Veletek a Kamalókában³¹ találkozni – egyelőre inkább Budapesten, hazánk szeretett fővárosában. Bár jó itt, írom a mesekönyvet³² is – valahogy nem érezzük az anyagi

²⁶ Feltehetően Ignác Rózsa.

²⁷ Dénes Zsófia.

²⁸ Nemes Nagy Ágnes a darab 1912-es híres bemutatójára utal.

²⁹ Valószínűleg Görgey Gábor, eredeti nevén Görgey Arthur (1929) író, költő, dramaturg, rendező. 2005-ben Nemes Nagy Ágnes Díjat kapott.

³⁰ Tóth Judit.

³¹ Feltehetően a Szigligeti Alkotóház egyik elnevezése. Kama-loka a buddhista világképben a „vágyak helye”, ahol a leélt élet visszafelé pereg, csak gyorsabban, s egyben a személyes emberi kapcsolatok újjáéledésének is a helye.

³² Nemes Nagy Ágnes a következő kötetre utalhat: NEMES NAGY ÁGNES–REICH KÁROLY, *Nyúlányó húsvétja*, Móra, Budapest, 1968.

nyomottságot. Balázs ugyan elég kedvetlen és nyugtalan, s főleg nem dolgozik. De majd! A szerző házal! (Amiért Nektek külön csókok járnak.) Csókok ide is, hívetek: Ágnes

Kéziratleírás, lelőhely

Kézírás levélpapíron, borítékkal.

A bélyegző szövege nem látszik. Datálás a tartalom – a *Ház a hegyoldalon* című vers keletkezési ideje – alapján.

Címzés Nemes Nagy Ágnes kézírásával

Feladó: Nemes Nagy Ágnes, Szigliget, alkotóház

Címzett: Mészöly Miklósnak, XII. Budapest, Városmajor u. 48., 1122

Lelőhely: PIM, Mészöly Miklós-hagyaték, leltári szám nélkül.

KALAUZ A LEVELEKHEZ

Az Újhold folyóirat (1946–1948) és az Újhold Évkönyvek (1986–1991) között eltelt időszakban a folyóirat szerkesztői és írói gárdájának magja közös megszólalási fórum híján is együtt maradt és rendszeres kapcsolatot tartott egymással – eleven szellemi műhelyt alkotva az írói elnémulás, illegalitás és perifériára szorulás négy évtizednyi „törésvonalában”.³³ Ez a kör az első pillanattól kezdve kiegészült olyan írókkal is, akik a folyóiratban még nem publikáltak, az évkönyvekben azonban már igen: így kerül az újholdas írók közé Mészöly Miklós és felesége, Polcz Alaine.

A két házaspár – Nemes Nagy Ágnes és Lengyel Balázs, illetve Mészöly Miklós és Polcz Alaine – itt közölt levelei egy olyan levelezés részletei, amely évtizedeken keresztül – az ötvenes évektől egészen az írók haláláig – tartott. Ez a levelezés egyrészt fontos irodalomtörténeti és történelmi dokumentuma az újholdas szellemi műhely működésének az ötvenes és a nyolcvanas évek között: nyomon követhetjük belőle a két íróházaspár beszélgetéseit egymás műveiről, közös olvasmányaikról és fordítási munkáikról, írotársaikról és az egész akkori – jórészt „földalatti” – irodalmi életéről. Másrészt ez a levelezés egy élet-hosszigan tartó barátság dokumentuma is, amely nemcsak háttérül szolgál mind a négy írói életműnek, hanem arra is rávilágít, hogy ezek – a baráti kapcsolatok közvetítésével és közegében – mely pontokon és milyen módon hatottak egymásra. Az irodalomtörténetinél jóval mélyebb, emberi dimenziókat is érintő, gazdagon rétegzett összefüggések hálózata rajzolódik ki e levelek és képeslapok oldalain.

A levélkorpusz formáját különlegessé teszi – s az emberi összetartozás komolyságát is mutatja – a mindvégig jelen lévő „négykezes” technika. Az aktuális levélíró házastársa az esetek nagy többségé-

³³ Bővebben lásd HERNÁDI Mária, *Az Újhold folyóirat és évkönyv története = Táguló körök – tanulmányok, dokumentumok az Újholdról és utókoráról*, szerk. BUDA Attila, Ráció, Budapest, 2014, 11–26.

ben „hozzászól” a papírra vetett gondolatokhoz vagy közösen átélt élményekhez: kiegészítve vagy más szempontból megközelítve azokat. A hozzászólás néha egy-két bekezdésnyi toldás a levél végén, máskor „váltott kezekkel” írják a levelet, egymásnak adogatva a szót, s igen gyakoriak a margóra írt levélfolytatások is. Utóbbit különösen kifinomult technikával műveli Lengyel Balázs, aki időnként szabályosan körbeírja a Nemes Nagy Ágnes levelek vagy képeslapok szövegtükrét.

Ez a négykezesség különös módon azután is megmarad, hogy Nemes Nagy Ágnes és Lengyel Balázs az ötvenes évek végén elválnak. A házastársat is bevonó négy személyes levelezés ezután sem változik, s apró utalásokat leszámítva semmi jele a válás és a különélés tényének, de még annak sem, hogy a kapcsolatok lazábbá váltak volna. Sőt, az is előfordul, hogy ha a házastárs (vagy volt házastárs) nem tartózkodik otthon, a másik megvárja őt a levél feladásával. Valószínű tehát, hogy mind a négyen fontosnak tartották a barátságának és a levelezésnek ezt a négyemberes terét, s ennek megőrzését.

Különösen nagy érték ez annak tudatában, hogy a négy ember közti kapcsolatok – sem a házasságok, sem a barátságok – nem voltak zavartalanok. Ennek egyik oka, hogy igen eltérő személyiségekről van szó, akik amellet, hogy egész életükben inspirálták, segítették, s minden szempontból kiegészítették egymást, időnként összetűzésbe is kerültek, gyakoriak voltak köztük a viták. Ezt tükrözi Polcz Alaine visszaemlékezése, aki a pszichológus érzékenységével reflektál erre a karakterkülönbségre:

Sokat voltunk együtt, és szorosan összetartoztunk. Ez olyan négyes volt, hogy mindenki mindenkit szerette. Ritkaság két házaspárnak ilyen meleg barátsága. Balázssal mi voltunk a szelídek, az engedékenyek, és Ágnes, Miklós a tigrisek, a nemes vadak, akiket mi néha borzadva néztünk és próbál-

tunk szelídíteni, lágyítani, kisebb-nagyobb eredménnyel. Persze azért sok-sok szeretet volt bennük. Ebből az időből származik, hogy Ágnessel játékosan csúfolódní szoktam, idézve egyik gyermekverssorát: „Jaj, de kedves az oroszlán, szeme sárga, szép borostyán.”³⁴

Mészöly Miklós a Szigeti László által készített életútinterjúban a Nemes Nagy Ágnessel folytatott vitái gyújtópontjaként a személyesség kérdését nevezi meg és járja körül.³⁵ A kapcsolatukról a következőképpen beszél ugyanitt:

Nemes Nagy Ágnessel – és kapcsolt áruként Lengyel Balázssal – emberileg tényleg volt néhány igazán jól eltöltött évünk, amelyet csak Ágnes halála zárt le.³⁶

Arról, hogy Nemes Nagy Ágnes mit jelentett számára, a nekrológban így ír:

Nemes Nagy Ágnes költészete és személyiségének sugárzása sokunknak, sokaknak volt asilum, példa és mérce. Hogy miképpen kell fontosán hallgatni, amikor a csend a szó – és szólni szikáran akkor, amikor nemcsak olcsó sikertétje, de kemény és személyes kockázata is van a megszólalásnak.³⁷

E barátság megértéséhez nagyon fontos tudatosítani azt a súlyos és hosszú ideig tartó történelmi traumatizáltságot, ami a második világ-

34 Polcz Alaine, *Történet négyünkéről = Erkölc és rémület között. In memoriam Nemes Nagy Ágnes*, szerk. LENGYEL Balázs, DOMOKOS Mátyás, Nap, Budapest, 1999, 65.

35 Mészöly Miklós, *Párbeszédkíséret*, Kérdező: Szigeti László, Kalligram, Pozsony, 1999, 118–119.

36 *I. m.*, 148.

37 Mészöly Miklós, *Hódolat és csend a költő sírjánál. Ma temetik Nemes Nagy Ágnes*. = *Erkölc és rémület között, I. m.*, 146.

háborútól az 1956-os forradalom tapasztalatán át egészen a dikta-túra végéig tartott, s ami az újholdas nemzedéknek – s így a két házaspárnak is – egyéni és közös tapasztalata is volt. Egyrészt ez a közösen átélt történelmi helyzet volt az, ami összehozta őket,³⁸ s amiben menedékkül szolgáltak egymás számára, másrészt ez a trauma nemcsak az írói életműveken, hanem az élettörténeteken, emberi karaktereken, és ennek következményeképpen az emberi kapcsolatokon is nyomot hagyott. Erről vall egy interjúban – már idős korában – Nemes Nagy Ágnes:

Ráült az idegrendszerünkre mindaz, amin keresztülmentünk. Mondhatni, mindannyiunknál bekövetkeztek bizonyos személyes torzulások, amelyek nemegyszer idegeskedésekben, emberi torzsalkodásokban fejeződtek ki. Nem szabad elfelejteniük maguknak, irodalomtörténészeknek és egyáltalán az embereknek, hogy nekünk körülbelül húsz évig tartott a háború. Ténylegesen hat év háborút éltünk meg, tíz év személyi kultuszt (...) Ennek a korszaknak a végén pedig ott volt 56 és az 56 utáni néhány esztendő. (...) Alapérzésünk, amit a háborúban szereztünk, és amely később se szűnt (...), a veszélyeztetettség volt. Ha pedig valaki egy életen át veszélyeztetett és másodrendű állampolgár, akkor ennek megvannak a pszichés következményei.³⁹

A két házaspár barátságának történetében igen fontos, gyújtópont jelentőségű az 1956-os év, melynek nyarán közösen utaztak Erdélybe, őszén pedig együtt élték át a forradalom eseményeit. Az erdélyi

38 „Hát ezért kell remeteségbe vonulni. [...] De nagyon nehéz ilyen magányosan élni. Az az öt vagy tíz barát, és semmi kibontakozás, még remény se.” NEMES NAGY Ágnes, *Erdélyi út, 1956* = Uő., *Magyarul és világul*, szerk. FERENCZ Győző – LENGYEL Balázs – BUDA Attila, Helikon, Budapest, 2014, 56.

39 NEMES NAGY Ágnes, *Látkép gesztenyefával* = Uő., *Az élők mértana*, I–II., szerk. HONTI Mária, Osiris, Budapest, 2004, II., 234–235.

út élményeit Nemes Nagy Ágnes útinaplóban örökítette meg,⁴⁰ a forradalom alatt történeteket pedig ő is, és Polcz Alaine is megírta egy-egy visszaemlékezésben.⁴¹ Az utóbbi két írásban megjelenő közös trauma és élmény – a közvetlen életveszély és a csodaszerű túlélés – a négy író számára nemzedékük léttapasztalatának szimbólumává emelte 1956-ot, amely egész életük személyes drámáját is tükrözte.

Én ezt ma is csodának tekintem – emlékszik vissza Polcz Alaine – Azt, hogy mindannyian megúsztuk. Hogy a csodán mit értek? Nem tudom, és nem is akarom megmagyarázni. Illetőleg nem tudom pontosan, csak azt, hogy nekünk négyünknek, akkor életben kellett maradni.⁴²

Ugyanezt a csoda-tapasztalatot Nemes Nagy Ágnes az egész életre, nemzedéke sorsára vonatkoztatja:

Még így is jobb, hogy megértük, mintha nem értük volna meg, na, ez az igazság. (...) Még így is, minden keserűségével együtt, én mindig figyelmeztetem magam arra, hogy mégis csoda történt velünk!⁴³

Lengyel Balázs a következőképpen foglalja össze az eseményt:

1956-ban a forradalom idején, nem is egész véletlenül, együtt voltunk Mészöly Miklóssal Nemes Nagy Ágnessal közös lakásunkban. Óvatosan kifelé tekingetve, mert a házat éppen

40 NEMES NAGY Ágnes, *Erdélyi út, 1956*.

41 POLCZ Alaine, *Történet négyünkről*; NEMES NAGY Ágnes, *Négyen – 1956-ban* = Újhold-Évkönyv 1991/2., Magvető, Budapest, 1991.

42 POLCZ Alaine, *I. m.*, 67., kiemelés az eredetiben.

43 NEMES NAGY Ágnes, *Megkezdett beszélgetés Töttösy Beatricével*, Jelenkor 1998/7–8., 743–746.

gépfegyverezte egy tank, ám amit nem képzelhettünk, kapunk szobánk falán két ágyúlövést. Ránk fújt a kinyíló téglafal pora. A lakás minden ablaka kitört, de mi, csoda folytán, épen maradtunk. A bútorok fele rom lett.⁴⁴

A két házaspár barátságának dokumentumai közé tartozik az említett útinaplón és a két 1956-os visszaemlékezésen kívül Mészöly Miklós Nemes Nagy Ágnes sírjánál mondott nekrológja,⁴⁵ illetve Lengyel Balázs *Két Róma* című írásának egyes részletei. Ezeket egészítik ki az itt közreadott levelek, melyeknek jelentős része utazásaik során keletkezett – a térbeli távollét mintha csak erősítette volna mindent túlélő ragaszkodásukat egymáshoz.

A két házaspár leveleiből néhány megjelent a következő válogatásokban: *Nemes Nagy Ágnes levelesládája. Válogatott levelezésnek kis gyűjteménye*, szerk. LENGYEL Balázs, KERÉK Vera, Magyar Írószövetség, Belvárosi, 1995.; *Újholdak és régi mesterek. Lengyel Balázs leveleskönyve*, szerk. BUDA Attila, Enciklopédia, Budapest, 1999.; FOGARASSY Miklós, *Mészöly Miklós levelesládájából*, Holmi, 2004/2, 205–222.

A most közreadott válogatás a Nemes Nagy Ágnes- és a Mészöly Miklós-hagyaték Petőfi Irodalmi Múzeumban található levelezésanyagának jellemző típusaiból mutat be néhányat.

A levelek jelentős csoportja a Szigligeti Alkotóházhoz kötődik, ahol születnek és ahova érkeznek a házaspárok által írt levelek. Ezt a sűrű irodalmi atmoszférát tükrözi Nemes Nagy Ágnes levele (7.) és ott íródik például a Mészöly-házaspár egyik négykezes levele (1.) A levelek gyakori témái az utazások, illetve a találkozások szervezése. Kedves invitáló levél olvasható Mészöly Miklóstól (5.), melynek a dátuma a válaszlevél (6.) alapján volt azonosítható. A levelek arról is

⁴⁴ LENGYEL Balázs, *Mit érnek a tárgyak?* Esó 2002/1, 56–59.

⁴⁵ Mészöly Miklós: *Hódolat és csend a költő sírjánál. Ma temetik Nemes Nagy Ágneset. = Erkölcs és rémület között, I. m., 146–149.*, Ld. még: Magyar Hírlap, 1991. augusztus 30., kötetbeli változat: Mészöly Miklós: *Sunt lacrimae rerum.* = Uő., *A tágasság iskolája*, Szépirodalmi, Budapest, 1977, 250–253.

tanúbizonyságot tesznek, hogy folyamatosan figyelemmel kísérik egymás készülő és frissen megjelent munkáit. Reflexióik a néhány szavas minősítéstől a bővebben kifejtett esszészerű értelmezésekig terjednek. (2.; 4.; 5.) Polcz Alaine-re különösen jellemző, hogy a társaságon belüli kapcsolatokat szívesen elemzi. (1.)

A most közölt anyag az írói hagyatékokban jelenleg kutatható levelezésből ad izelítőt. Kapcsolattörténetük elérhető dokumentumai terveink szerint önálló kötetben is megjelenik majd a későbbiekben.

A szövegközlésben a levelek fejlécében a feladók és címzettek nevei szerepelnek, valamint a dokumentum e válogatás szerinti sorzáma. Alatta a tényleges vagy kikövetkeztetett dátum olvasható. Az utólag kikövetkeztetett dátumelem szögletes zárójelben áll. A kéziratok levelek közlése betűhű, az aláhúzásokra és egyéb levélírói jelölésekre is kiterjedően. Az áthúzások, törlések a szövegben csúcsos zárójelben szerepelnek, ha olvashatók.

Ezúton is köszönjük Buda Attilának a dokumentumok feldolgozásához nyújtott sokrétű segítségét.